

تاریخ اجتماعی و کارکردهای آن برای مبارزه با افراط‌گرایی دینی

ارائه شده در پنجمین دور گفتگوی دینی مرکز گفتگوی ادیان و تمدنها با کنفرانس اسقفان سوییس - ۵ شهریور ۱۳۹۶

ش. / ۲۷ اگوست ۲۰۱۷ م

محسن الویری - دانشگاه باقر العلوم علیه السلام

چکیده

تاریخ اجتماعی به عنوان رویکردی نو در تاریخ‌نویسی با وجود عمری کوتاه، به دلیل معطوف کردن توجه و تمرکز خود به زندگی عامه مردم، در بردارنده اطلاعاتی بسیار سودمند در باره چگونگی حل تعارضات دینی در عینیت جامعه به دور از باریک‌بینی‌های نظری و مباحث فکری کم‌فایده است. گردآوری این اطلاعات و شناخت این تجربیات که در گروی بهره‌برداری گسترده از مطالعات تاریخ اجتماعی در دو حوزه مراسم دینی و روابط اجتماعی است می‌تواند ما را با دسته‌ای از راهکارهای مردمی مبارزه با افراط‌گرایی و رادیکالیسم که ذهنی و خیالی نیست و کارایی و موفق بودن آنها در عمل اثبات شده است آشنا سازد. این نوشتار پس از مروری بر مفهوم تاریخ اجتماعی و آورده‌های آن برای مبارزه با افراط‌گرایی دینی و مذهبی، به ذکر چند نمونه از شواهد تاریخی در زمینه همزیستی مسلمانان و مسیحیان در ایران پرداخته است و با این پیشنهاد به پایان رسیده است که طرح‌های ملی و جهانی با مدیریت و یا همکاری دبیرخانه‌های گفتگوی ادیان برای گردآوری نمونه‌های تاریخی در این زمینه و تحلیل آنها به انجام برسد.

بیان مسأله

در کنار همه کوششهایی که امروزه برای شناخت زمینه‌های افراط‌گرایی و رادیکالیسم دینی و مذهبی در جوامع اسلامی و مسیحی صورت می‌گیرد و باید آنها را قدر نهاد، نباید از یاد برد که این مسأله نخستین بار نیست که به عنوان یک مشکل در جوامع بشری رخ می‌دهد و آگاهی از این که پیشینیان ما چگونه به این مسأله برخورد کرده‌اند و چه راه‌حلهایی برای آن یافته‌اند می‌تواند به عنوان یک منبع مهم شناخت به کار امروز ما بیاید.

از سوی دیگر، افراط‌گرایی مذهبی امروزه تنها یک دغدغه دینی و مذهبی نیست که ذهن و دل عالمان دینی را به خود مشغول کرده باشد بلکه یک مسأله عمومی و فراگیر است که همه ابعاد سیاسی و اقتصادی و فرهنگی جامعه را تحت تأثیر خود قرار داده است و لذا پژوهشگران همه رشته‌های علمی باید توان خود را برای حل آن به میان آورند. رشته تاریخ که بر خلاف تصوری که آن را متعلق به گذشته می‌داند، به عنوان یکی از زنده‌ترین و پویاترین رشته‌های متعلق به حال و آینده هم باید سهم خود را در این زمینه ادا کند. تاریخ اجتماعی می‌تواند این مسؤولیت مهم را بردوش کشد.

نگاهی کوتاه به مفهوم و ابعاد تاریخ اجتماعی

تاریخ اجتماعی یکی از رویکردهای نو در تاریخ‌نویسی است که پیدایش آن به عنوان یک زیرشاخه مستقل در مطالعات و پژوهشهای تاریخی به دهه هفتاد میلادی برمی‌گردد و به رغم عمر کوتاه خود، دستاوردهایی چشمگیر و رشدی قابل توجه داشته است.^۱ در نگاهی کلی، تاریخ اجتماعی بر خلاف تاریخ‌نگاری سنتی نگاه خود را از سردمداران جامعه و حاکمان که قهرمانان همیشگی متون تاریخی بوده‌اند به توده‌های مردم منتقل می‌کند و به جای پرداختن به رویدادهای سیاسی و جنگها، ابعاد مختلف زندگی عامه مردم را موضوع بررسی‌های خود قرار می‌دهد. مردم کوچه و بازار به جای پادشاهان و فرماندهان قهرمانان تاریخ اجتماعی هستند و

^۱ منابع مربوط به چیستی تاریخ اجتماعی خیلی زیاد است. به عنوان نمونه به مقاله پول کارتلیج Paul Cartledge و کتاب مایلز فیبرن

Milles Fairburn و ترجمه فارسی آن مراجعه کنید.

مسائل مختلفی مانند خوراک و پوشاک مردم و وسائل حمل و نقل و آداب و رسوم و همه آنچه به زندگی مردم برمی‌گردد به جای رویدادهای سیاسی و جنگها موضوع پژوهش تاریخ اجتماعی است.

تاریخ اجتماعی اکنون که رشد قابل توجهی یافته، خود به شاخه‌های مختلف تقسیم شده است و تاریخ مذهبی هم به عنوان یکی از شاخه‌های آن به حساب می‌رود. روابط اجتماعی مردم با یکدیگر هر چند هنوز به عنوان یک زیرشاخه فرعی در تاریخ اجتماعی جایگاه نیافته است ولی به عنوان یک موضوع پژوهشی علاقه بسیاری از مورخان اجتماعی را به خود جلب کرده است و شاید کمتر کتابی در زمینه تاریخ اجتماعی را بتوان یافت که خالی از اطلاعاتی در باره روابط مردم با یکدیگر در یک برش تاریخی باشد.

تاریخ اجتماعی و مبارزه با افراط‌گرایی دینی

یکی از موضوعاتی که هم به عنوان نمونه‌ای از روابط اجتماعی عامه مردم و هم به عنوان یکی از مسائل تاریخ مذهبی شایسته بررسی است همزیستی مسلمانان و مسیحیان در کنار هم در جوامع اسلامی است. تاریخ نمونه‌های قابل توجهی از این همزیستی را در دل خود دارد و بررسی آنها می‌تواند نشان دهد که مردم عادی مسلمان و مسیحی در گذشته‌های دور و نزدیک چگونه در کنار هم زندگی کرده‌اند و مسائل خود را چگونه حل کرده‌اند. علت تأکید بر روی آوردن به تاریخ اجتماعی و شناخت دستاوردهای آن برای چگونه فایز آمدن بر افراط‌گرایی مذهبی را می‌توان در قالب این محورها بیان کرد:

- **انتزاعی بودن مباحث نظری و انضمامی و عینی بودن آورده‌های تاریخ اجتماعی - امروزه نخبگان دینی و نخبگان علمی و حتی نخبگان سیاسی برای مبارزه با افراط‌گرایی و رادیکالیسم گرد هم می‌آیند و گاه گسسته از عینیت جامعه و به صورت انتزاعی در حالی که هیچ درک روشنی از واقعیت بیرونی ندارند در چارچوب رشته تخصصی خود به تصمیم‌گیری و ارائه راهکار در این زمینه دست می‌زنند. اما تاریخ اجتماعی ما را از دنیای ذهنی و انتزاعی می‌رهاند و وارد دنیای واقعی و عینی می‌کند. تاریخ اجتماعی از آن چه اتفاق افتاده است نه از آنچه قرار است اتفاق بیافتد ما را آگاه می‌سازد. تاریخ اجتماعی در حقیقت ما را از واقعیت Case به سوی نظریه Theory سوق می‌دهد.**

- جا به جا کردن نقش مردم و نخبگان - امروزه نخبگان برای توده مردم تصمیم می‌گیرند که آنها باید چگونه رفتار کنند تا به دام تعارضات شدید مذهبی نیافتند ولی تاریخ اجتماعی این هرم را واژگونه قرار می‌دهد و به جای تصمیم‌گیری رأس هرم برای قاعده، نشان می‌دهد که توده مردم چه توصیه‌هایی برای نخبگان و سردمداران سیاسی و غیرسیاسی دارند. تاریخ اجتماعی توده مردم را در جایگاه پیشوا و آموزگار می‌نشانند و روشهایی را که عامه مردم برای حل مشکلات خود یافته‌اند به صاحب‌نظران و عالمان دینی و دانشمندان آموزش می‌دهد.
- تجربه شده بودن آورده‌های تاریخ اجتماعی - نظریه‌ها و راهکارهایی که امروزه در مقالات و نشستها و همایشها و کتابها و پایگاههای اطلاع‌رسانی برای مبارزه با افراط‌گرایی و رادیکالیسم دینی ارائه می‌شود هنوز تجربه نشده است، بلکه توصیه‌هایی است که پس از تجربه درستی و نادرستی آنها مشخص خواهد شد، اما تاریخ اجتماعی از تجربه‌ای که اتفاق افتاده است و از راهکاری که درستی و کارایی آن در عمل به اثبات رسیده است سخن می‌گوید و از این نظر به کار بستن آن بسیار کم‌هزینه‌تر از توصیه‌هایی است که هنوز آزمون نشده است. روشن است که این سخن به این معنی نیست که هر تجربه موفق تاریخی به همان صورت برای هر جامعه دیگری قابل تکرار است، بلکه در مقام کار بست تجربیات تاریخی باید به نکات مختلفی توجه کرد که در فرصتی دیگر باید به آنها پرداخت.

نمونه‌هایی از تاریخ اجتماعی روابط مسلمانان و مسیحیان در ایران

در این نوشتار کوتاه تنها به گوشه‌هایی از تجربه ارزشمند همزیستی مسلمانان و مسیحیان در سرزمین ایران اشاره می‌شود^۲ و ورود به بحثهای تفصیلی در باره هر یک از این نمونه‌ها را که با اهداف این نشست تناسب ندارد، به فرصتی دیگر وامی‌نهد. در مقدمه اشاره به این نکته لازم است که غیر از کلیساهای بزرگی که در شهرهای مختلف ایران به ویژه ارومیه، تهران، تبریز و اصفهان قرار دارد و کم و بیش مطالعاتی در باره آنها صورت گرفته و نیز افزون بر گورستانهای مشهور مسیحیان در تهران و تبریز و اصفهان و ارومیه و که کم و بیش شناخته شده هستند، انبوهی از تجربیات ثبت نشده و یا کمتر ثبت شده در باره روابط مسلمانان و

^۲ این روابط در برخی از کشورهای اسلامی مورد بررسی قرار گرفته است، از جمله می‌توان به کتاب Christian Arabic of Baghdad نوشته خانم Farida Abu-Haidar اشاره کرد.

مسیحیان وجود دارد که در لابلای خاطرات و رویدادهای سیاسی در آستانه فراموش شدن است و بنده شخصا چندین خاطره در این زمینه‌ها دارم؛ مانند: جایگاه ویژه پزشکان مسیحی و یهودی نزد مسلمانان، نذر کردن مسیحیان برای مقدسات مسلمانان به ویژه برای امام حسین علیه السلام، استخاره گرفتن یهودیان و مسیحیان نزد علمای مسلمان^۳، ساخت بیمارستان از سوی مسیحیان و یهودیان برای مسلمانان، به خاک سپاری یک عالم مسیحی مسلمان شده در یک مسجد، فرهنگ مشترک مسلمانان و مسیحیان در آداب و آیینهایی مانند روزه‌داری^۴، و به صدا در نیامدن ناقوس کلیسا در ایام عزاداری مسلمانان. در این بخش از مقاله، به برخی از نمونه‌های تاریخی مستند به چند قطعه عکس اشاره می‌شود:

- تشییع جنازه یک نیکوکار مسیحی از سوی مسلمانان - تصویر شماره ۱ و ۲ نشان دهنده حضور یکی از روحانیان استان گیلان (آیت الله ضیایی) در مراسم تشییع جنازه یکی از نیکوکاران ارمنی است. مسیو آرسن خاچاطور میناسیان ملقب به مسیح گیلان (تصویر شماره ۳ و ۴) که در سال ۱۳۵۶ ش. / ۱۹۷۷ م. در گذشت به دلیل اقدامات خیریه فراوانی که انجام داده بود، مانند راه‌اندازی اولین داروخانه شبانه‌روزی در ایران و تأسیس اولین خانه سالمندان و معلولان و کمک به محرومان به شدت مورد علاقه مردم رشت بود و تشییع جنازه او با شعار صلوات و لاله اله الله همانند روش تشییع شیعیان صورت گرفت.^۵ وی پس از تشییع در مدرسه آهوردانیان (مدرسه ارمنی‌ها) به خاک سپرده شد. (تصویر شماره ۵) حضور یک روحانی برجسته شیعه در مراسم تشییع جنازه یک فرد نیکوکار مسیحی یک رویداد ساده نیست، بلکه با واکاوی ریشه‌های نظری و تاریخی آن می‌توان انبوهی از درسها را برای امروز گرفت.

- شرکت مسیحیان تهران در مراسم عزاداری امام حسین علیه السلام - یکی دیگر از نشانه‌های قابل توجه همزیستی مسلمانان و مسیحیان که هنوز با قوت ادامه دارد حضور مسیحیان در مراسم عزاداری امام

^۳ استخاره در فرهنگ عمومی شیعیان نوعی تفأل زدن به قرآن برای تصمیم‌گیری نهایی در مواردی است که فرد در انجام یا ترک کاری دچار تردید است.

^۴ گفتگویی مشترک با حضور عالمان دینی زرتشتی، مسیحی و یهودی و این جانب در سال ۱۳۸۳ ش. / ۱۹۹۴ م. در دفتر یکی از روزنامه‌های پرتیراژ پایتخت برگزار شد.

^۵ در باره زندگینامه او می‌توان به کتابهای ارمنیان گیلان و دانشنامه ایرانیان ارمنی و به ویژه کتاب سایه مسیح نوشته ایساک یونانسیان مراجعه کرد.

حسین علیه السلام سومین امام شیعیان است که در سال ۶۱ ق. / ۶۸۰ م. در کربلا به شهادت رسید. تصویر شماره ۶ و ۷ نشان دهنده شرکت مسیحیان در عزاداری و تصویر شماره ۸ و ۹ نشان دهنده پذیرایی آنها از عزاداران حسینی است. این موضوع منحصر به تهران نیست و نمونه‌های قابل توجهی برای آن در دیگر شهرها به ویژه اصفهان وجود دارد، همان طور که این موضوع منحصر به ایران هم نیست و به ویژه در کشور عراق هم در مناسبت‌هایی مانند تاسوعا و عاشورا و اربعین شاهد آن هستیم. ناگفته پیداست که وقتی مسیحیان با این استدلال که "پیامبر ما و مسلمانان با هم تفاوت دارند ولی امام حسین ما یکی است" در مراسم عزاداری شرکت می‌کنند تا چه اندازه از زمینه‌های افراط‌گرایی و خشونت مذهبی فاصله گرفته‌اند و توانسته‌اند در عمل یک الگوی موفق برای زیست همدلانه پیروان دو دین آسمانی اسلام و مسیحیت ارائه دهند.

- زندگی آرامنه در کنار مسلمانان در روستای فهره در استان لرستان - گورستان تاریخی آرامنه در روستای فهره از توابع شهرستان الیگودرز در استان لرستان که هنوز هم از سوی آرامنه ایران مورد بازدید قرار می‌گیرد نشان دهنده حضور آرامنه در این منطقه و همزیستی آنها با مسلمانان حداقل در چهار قرن اخیر است. قدیمترین سنگ قبرهایی که در این گورستان از سوی یکی از دانشجویان من یافت شده است متعلق به سیصد سال قبل است. تصاویر شماره ۱۰ تا ۱۵ نمای کلی گورستان، فاصله آن با گورستان مسلمانان و نمونه‌هایی از سنگ قبرها را نشان می‌دهد. تجزیه و تحلیل محتوای این سنگ قبرها خود یک کار پژوهشی مستقل و ارزشمند است که امید است از سوی دانشجویان به صورت پایان‌نامه تحصیلی تدوین شود.

- زندگی مسیحیان در کنار مسلمانان در روستای چناقچی علیا - روستای چناقچی علیا یکی از شش روستای برگزیده استان مرکزی برای اجرای آزمایشی طرح توسعه گردشگری روستایی است. این روستا از توابع بخش خرقان شهرستان زرنديه در ۴۵ کیلومتری شمال غرب شهر ساوه و حدود ۴۰ کیلومتری روستای پدری من یعنی روستای الویر قرار دارد. من شخصا از این روستا بازدید کرده‌ام و تعدادی از عکسهایی را که در اینجا نمایش داده می‌شود، شخصا تهیه کرده‌ام. قدمت این روستا ظاهرا به زمان صفویه برمی‌گردد و احتمالا در کوچ بزرگ مسیحیان شمال غرب ایران به اصفهان، برخی از آنها در مناطق مختلف در مسیر اصفهان مسکن گزیده‌اند. ساکنان کنونی این روستا زیاد نیستند و اغلب

شهرنشینانی هستند که در فصل گرما به این روستا سفر می‌کنند. به عبارت دیگر جمعیت تابستانی این روستا خیلی بیشتر از جمعیت زمستانی آن است. بر اساس یک آمار غیررسمی تعداد ساکنان آن در اسفند ۱۳۸۵ تنها ۵۰۰ نفر بوده است. منطقه‌ای که این روستا در آن قرار دارد یک منطقه کوهستانی است و به دلیل شیب زمین به هم چسبیده و حالت نیمه پلکانی دارند. در مراجعه‌ای که سال؟ به این روستا داشتم ساکنان مسلمان روستا مرا برای تهیه فراورده‌های لبنی مرغوب به سوی ساکنان مسیحی روستا فرستادند. کلیسای کوچک این روستا در تپه‌ای مشرف به رودخانه با هیبت و صلابت پیام دوستی و محبت سر می‌دهد (تصویر شماره ۱۶) و ظاهر بسیار ساده درون کلیسا هم برای همه مایه آرامش است (تصاویر شماره ۱۷ و ۱۸) گورستان ویژه آرامنه در این روستا و سنگ قبرهای آن یک دوره تاریخ مکتوب و هنوز خوانده نشده روابط محبت‌آمیز مسلمان و مسیحیان را برای ما روایت می‌کند. (تصویر شماره ۱۹) مراسم سالانه‌ای از سوی آرامنه مناطق مختلف کشور در این روستا برگزار می‌شود.

سخن آخر

آن چه ذکر شد تنها نمونه‌هایی از مواردی است که پژوهش در باره آنها و گردآوری همه مصادیق آن بی‌تردید می‌تواند مجموعه‌ای ارزشمند از تجربیات موفق حل افراط‌گری دینی را در دسترس پژوهشگران قرار دهد. بنده به عنوان یک عضو ساده خانواده بزرگ تاریخ در ایران می‌کوشم با سوق دادن دانشجویان به نگارش پایان‌نامه‌های تحصیلی خود در مقطع کارشناسی ارشد و دکتری در این زمینه‌ها با توان اندک خود سهمی در این زمینه داشته باشم اما مایلم این پیشنهاد را در پایان سخن خود ارائه دهم که طرحهای کلان ملی و جهانی در جوامع اسلامی و جوامع مسیحی برای گردآوری روشمند این اطلاعات از منابع مکتوب و از منابع دیداری و اماکن تاریخی باقی‌مانده اجراء شود و دبیرخانه‌های مربوط به گفتگوی ادیان در کشورهای مختلف بکوشند در اجرای این گونه طرحها نقش نظارتی و حمایتی و هدایتی داشته باشند. زینده است دوستان و سروران ایرانی و سویسی حاضر در این نشست هم ظرفیت و تواناییهای خود را برای باوراندان ضرورت اجرای چنین طرحی در مجامع مختلف به کار گیرند.

منابع:

- الویری، محسن، "ضیافت قدسی و آزادی معنوی"، میزگرد روزه در ادیان (همراه با نوریک رانوسی، آرش آبائی، اردشیر خورشیدیان) همشهری، شماره ۳۵۴۷، ۱۶ آبان ۱۳۸۳، صص ۷ تا ۹؛ شماره ۳۵۴۸، ۱۷ آبان ۱۳۸۳ش، ص ۹.
- فربرن، مایلز، تاریخ اجتماعی: مسائل، راهبردها و روش‌ها، ترجمه: ابراهیم موسی‌پور بشلی و محمد ابراهیم باسط، تهران: سمت، ۱۳۹۴ش.
- فروهی، علی؛ طالبی، فرامرز، ارمنیان گیلان، رشت: نشر گیلان، صص ۲۷۱ - ۲۷۶.
- لازاریان، د. ژانت، دانشنامه ایرانیان ارمنی، تهران: هیرمند، ۱۳۸۸ش.
- یونانسیان، ایساک، سایه مسیح، تهران: معارف تهران، ۱۳۹۵، چ ۱.
- Abu-Haidar, Farida: Christian Arabic of Baghdad, Wiesbaden : Harrassowitz, 1991
- Cartledge, Paul, "What is Social History Now?" In: What is History Now?; David Cannadine, p. 20
- Fairburn, Milles, Social History (Problems, Strategies and Methods), New York: St. Martin's Press, 1999
- <http://parvanehtrips.blogfa.com/post-22.aspx>